

प्रकरण : पाच
सारांश, निष्कर्ष आणि शिफारशी

- ५.१ प्रास्ताविक
- ५.२ सारांश
- ५.३ निष्कर्ष
- ५.४ गृहितकांची पडताळणी
- ५.५ शिफारशी
- ५.६ पुढील संशोधनाची दिशा

५.१ प्रास्ताविक

प्रस्तुत संशोधन विषयात पुणे जिल्हयातील बारामती व इंदापूर तालुक्यातील सार्वजनिक स्वस्तधान्य वितरण योजनेशी संबंधित सर्व घटकांचा चिकित्सक अभ्यास केला असून सार्वजनिक स्वस्तधान्य वितरण योजनेच्या सैधान्तिक पार्श्वभूमीचा आढावा घेण्यात आला आहे. ब्रिटिशांच्या काळापासून ही योजना चालू आहे. जॉन रॉल्सच्या यांच्या सामाजिक न्याय व वितरणात्मक न्याय सिद्धांताच्या चौकटीतून सार्वजनिक स्वस्तधान्य वितरण योजनेचा आढावा घेतला आहे. भारतातील अन्नसमस्या, अन्नसमस्यांवरील उपाय, पंचवार्षिक योजनांमधील अन्न-धान्यांसाठी केलेली तरतूद, जगातील लोककल्याणकारी योजना, सामाजिक न्याय, ब्राझीलची झिरो हंगर योजना, अन्नसमस्यांसाठी आंतरराष्ट्रीय पातळीवर झालेले करार, भारतातील सर्वोच्च न्यायालयाचे आदेश, भारतीय राज्यघटनेतील जिवीताच्या अधिकाराचे कलम २१ यासारख्या महत्वपूर्ण घटकांचा सविस्तर आढावा प्रस्तुत संशोधनातून घेण्यात आला आहे.

गरीब जनतेला अन्न-धान्याचा पुरवठा सुरळीत व्हावा यासाठी सार्वजनिक स्वस्तधान्य वितरण व्यवस्था कार्य करते. प्रस्तुत संशोधन विषयाचे संशोधन करताना या योजनेतील धान्य वितरणेची व तिच्या अंमलबजावणीचे स्वरूप जाणून घेण्यात आले. सार्वजनिक स्वस्तधान्य वितरण योजनेतून वितरीत होत असलेल्या धान्याचा दर्जा जाणून घेण्यात आला. सार्वजनिक स्वस्तधान्य वितरण योजनेमध्ये लाभार्थी, रेशनधान्य दुकानदार, पुरवठा अधिकारी, धान्य साठवणूकीचे गोदाम, दक्षता समित्यांचे सदस्य, स्थानिक संस्थांचे प्रतिनिधींचा सार्वजनिक वितरण योजनेशी असलेला संबंध चिकित्सक अभ्यासातून जाणून घेण्यात आला आहे. गोदामातून धान्याचे रेशन दुकानदारांना वितरण झाल्यापासून लाभार्थ्यांना वाटप करण्यातील सर्व टप्प्यांचा आढावा घेतला. अन्नसुरक्षा विधेयक २०१३ मध्ये संमत करण्यात आले.

अन्नसुरक्षा म्हणजे देशांतर्गत धान्याची मागणी पूर्ण करण्यासाठी धान्याची पुरेशी उपलब्धता करणे तसेच वैयक्तिक पातळीवर पुरेशा प्रमाणात व माफक किंमतीत अन्न-धान्य सर्वसामान्य लाभार्थ्यांना उपलब्ध करून देणे होय. अन्नसुरक्षा विधेयकापूर्वीची सार्वजनिक वितरण प्रणाली ग्रामीण भागात कशी कार्यरत आहे याबाबतचे परिक्षण या संशोधनात करण्यात आले आहे. सार्वजनिक स्वस्तधान्य वितरणेची प्रभावी अंमलबजावणी होण्यासाठी आवश्यक उपाययोजना प्रस्तुत संशोधनाच्या माध्यमातून सूचवण्यात आल्या आहेत.

५.२ सारांश

सार्वजनिक स्वस्तधान्य वितरण योजना ही गरीब लोकांसाठी वरदान आहे. या योजनेच्या माध्यमातून आर्थिक दृष्ट्या कमकुवत गटाला, दारिद्र्य रेषेच्या खाली जीवन जगत असलेल्या सामान्य लोकांना स्वस्त आणि रास्त किंमतीमध्ये धान्याचे वितरण करण्यात येते. या योजनेची अंमलबजावणी करता असताना अनेक घटकांना एकत्रितपणे कार्य करावे लागते. यामध्ये काही प्रशासकीय घटक आहेत तर स्थानिक स्तरावरील लोकप्रतिनिधी राजकारणी, दक्षता समित्या, गावातील बचत गट त्याच बरोबर धान्य साठवण्यासाठी गोदामांची व्यवस्था, धान्याची वहातूक करण्यासाठी खाजगी वाहतूक कंत्राटदार यांच्या एकत्रीत परिणामातून ही योजना लोकाभिमुख करण्याचा सरकारचा प्रयत्न आहे. दुसरीकडे लाभार्थी निवड करणे, धान्य वितरणासाठी रेशन दुकानदारांची निवड करणे यांसारखी अनेक महत्त्वाची कामे प्रशासकीय यंत्रणेला करावी लागतात. त्यामुळे या योजनेची अंमलबजावणी करताना अनेक समस्या निर्माण होतात. या सर्व समस्यांचा सविस्तर आढावा प्रस्तुत संशोधन विषयातून घेतला आहे.

या योजनेची समाजाला असलेली गरज, या योजनेचा उगम कसा झाला, सार्वजनिक स्वस्तधान्य वितरण योजना कशाप्रकारे कार्य करते, या व्यवस्थेची रचना कशी आहे, तसेच या योजनेच्या परिकल्पनांची पडताळणी या योजनेसाठी लाभार्थ्यांची निवड कशी करण्यात येते, रेशन धान्य दुकानदारांचे नियम, धान्य पुरवठा व्यवस्था कशाप्रकारे कार्य करते, बारामती व इंदापूर तालुक्यांची सार्वजनिक स्वस्तधान्य वितरण योजनेची कार्यवाही कशाप्रकारे होते या सर्व घटकांचा सविस्तर आढावा प्रश्नावली व मुलाखतीच्या माध्यमातून आणि आवश्यक संदर्भ ग्रंथाचा वापर करून घेण्यात आला आहे.

सार्वजनिक स्वस्तधान्य वितरण योजनेत केंद्र शासनाची भूमिका, राज्यशासनाची भूमिका, पुणे जिल्ह्यातील सार्वजनिक स्वस्तधान्य वितरण योजनेचे कार्य, बारामती व इंदापूर तालुक्यातील सार्वजनिक स्वस्तधान्य वितरण योजनेच्या अंमलबजावणीचे स्वरूप, या योजनेसंदर्भात विविध नियम या सर्व घटकांचा सविस्तर आढावा संशोधन विषयाच्या माध्यमातून घेण्यात आला आहे. प्रस्तुत संशोधन विषय पूर्ण करताना संशोधनाच्या सर्व नियमांचे पालन करण्यात आले आहे.

संशोधन क्षेत्राची निवड, तथ्य संकलनाची साधने, माहिती संकलनासाठी प्रतिसादी लाभार्थ्यांची निवड, तालुक्यांची व गावांची निवड, संशोधन आराखडा या सर्व बाबींचा अभ्यास करून संशोधन विषयाची

अर्थपूर्ण मांडणी केली आहे. त्याचबरोबर संशोधनाची साधने, जनसंख्येचा आकार, प्रश्नावली आणि मुलाखत अनुसूचीच्या माध्यमातून मिळवलेल्या माहितीचे संकलन, त्याचे विश्लेषण व अर्थनिर्वचन करून निष्कर्ष काढले आहेत आणि व सार्वजनिक स्वस्तधान्य वितरण योजनेच्या प्रभावी अंमलबजावणीसाठी प्रमुख उपाययोजना सुचवल्या आहेत.

५.३ निष्कर्ष :

१. पुणे जिल्ह्यातील बारामती व इंदापूर तालुक्यातील सार्वजनिक स्वस्तधान्य वितरण योजनेतून ७७% लाभार्थ्यांना तांदुळ व गहू मिळतो, २% लाभार्थ्यांना साखर, तांदुळ, रॉकेल मिळते, २१% लाभार्थ्यांना रॉकेल, तांदुळ, गहू मिळते या योजनेतून डाळी व कडधान्य वितरणाचे प्रमाण ००% आहे. तसेच बारामती व इंदापूर तालुक्यातील ९३% लाभार्थ्यांकडून कडधान्याला मागणी आहे. वरील विश्लेषणावरून असा निष्कर्ष निघतो की, पुणे जिल्ह्यातील बारामती व इंदापूर तालुक्यातील सार्वजनिक स्वस्तधान्य वितरण योजनेतून तांदुळ व गहू जास्त प्रमाणात वितरित होतो तर साखर, रॉकेल वितरणाचे प्रमाण अल्प आहे. या योजनेच्या मार्फत डाळी व कडधान्याचे वितरण मात्र होत नाही.
२. पुणे जिल्ह्यातील बारामती व इंदापूर तालुक्यातील सार्वजनिक स्वस्तधान्य वितरण योजनेतून लाभार्थ्यांना मिळत असलेल्या धान्याचा दर्जा चांगला आहे असे ३४% लाभार्थ्यांना वाटते तर या योजनेतून मिळणारे धान्य कधी कधी खराब असते असे ४५% लाभार्थ्यांना वाटते. २१% लाभार्थ्यांना मात्र धान्याच्या दर्जाबाबत काहीच सांगता येत नाही. तसेच तर ६४% लाभार्थ्यांनी धान्याच्या दर्जाबाबत स्वस्तधान्य दुकानदारांकडे धान्य खराब आहे म्हणून तक्रारी केल्या आहेत. वरील पार्श्वभूमीवरून असा निष्कर्ष निघतो की, पुणे जिल्ह्यातील बारामती व इंदापूर तालुक्यातील सार्वजनिक स्वस्तधान्य वितरण योजनेतून लाभार्थ्यांना वितरीत होत असलेले धान्य कधी कधी खराब असते.
३. पुणे जिल्ह्यातील बारामती व इंदापूर तालुक्यात सार्वजनिक स्वस्तधान्य वितरण योजनेमार्फत वेगवेगळ्या रेशनकार्ड योजनांसाठी निवडण्यात आलेल्या लाभार्थ्यांची निवड योग्य निकषांप्रमाणे करण्यात येते असे १७% लाभार्थ्यांना वाटते. लाभार्थ्यांची निवड योग्य निकषांप्रमाणे होत नाही असे

६७% लाभार्थ्यांना वाटते. १६% लाभार्थ्यांना याबाबत काहीच सांगता येत नाही. तसेच स्वस्तधान्य दुकानदारांच्या माहितीवरून ३१% लाभार्थी योग्य निकषांप्रमाणे निवडले नाहीत. वरील आकडेवारीवरून असे लक्षात येते की, पुणे जिल्ह्यातील बारामती व इंदापूर तालुक्यातील सार्वजनिक स्वस्तधान्य वितरण योजनेत गावातील लोकांमधून विविध रेशन प्रकारासाठी निवडलेले लाभार्थी योग्य निकषांप्रमाणे निवडलेले नाहीत.

४. पुणे जिल्ह्यातील बारामती व इंदापूर तालुक्यात सार्वजनिक स्वस्तधान्य वितरण योजनेमार्फत सवलतीच्या दरात मिळत असल्यामुळे बचत झालेल्या पैशातून १९% पैसा शिक्षणवार खर्च करण्यात येतो तर ७३% पैसा घरातील इतर गरजांसाठी वापरण्यात येतो. ८% लोकांना बचत झालेल्या पैशाच्या वापराबाबत काहीच सांगता येता नाही. सार्वजनिक स्वस्तधान्य वितरण योजनेच्या माध्यमातून सवलतीच्या दरात अन्न-धान्य उपलब्ध करून दिल्यावर त्यातून बचत झालेल्या पैशाचा उपयोग लोकांनी शिक्षणासाठी करावा असा विचार अन्नसुरक्षा विधेयकात स्पष्ट करण्यात आला आहे. परंतु बचत झालेल्या पैशाची उपयोग शिक्षणावर फार कमी प्रमाणात खर्च करण्यात येतो.
५. पुणे जिल्ह्यातील बारामती व इंदापूर तालुक्यातील सार्वजनिक स्वस्तधान्य वितरण योजनेत गावातील राजकारणी लोकांचा हस्तक्षेप होतो असे ७४% लाभार्थ्यांना वाटते. ११% लाभार्थ्यांना या योजनेत स्थानिक राजकारण्यांचा हस्तक्षेप नाही असे वाटते तर १५% लाभार्थ्यांना याविषयी काहीच सांगता येत नाही. यावरून असे स्पष्ट होते की, सार्वजनिक स्वस्तधान्य वितरण योजनेत गावातील स्थानिक राजकारणी लोकांचा हस्तक्षेप आहे.
६. पुणे जिल्ह्यातील बारामती व इंदापूर तालुक्यातील सार्वजनिक स्वस्तधान्य वितरण योजनेबाबत लाभार्थ्यांच्या तक्रारीची दखल प्रशासनाकडून किंवा रेशन धान्य दुकानदारांकडून घेतली जाते असे १२% लाभार्थ्यांना वाटते. तक्रारीची दखल प्रशासनाकडून किंवा रेशनधान्य दुकानदारांकडून घेतली जात नाही असे ३१% लाभार्थ्यांना वाटते, ५७% लाभार्थी मात्र राजकारणामुळे या योजनेबाबत तक्रार करत नाहीत. वरील विश्लेषणावरून असा निष्कर्ष निघतो की, सार्वजनिक स्वस्तधान्य वितरण योजनेबाबत लाभार्थ्यांच्या अडचणी आहेत, परंतु त्यांच्या अडचणींची दखल प्रशासनाकडून किंवा स्वस्तधान्य दुकानदारांकडून घेतली जात नाही.

७. पुणे जिल्ह्यातील बारामती व इंदापूर तालुक्यातील सार्वजनिक स्वस्तधान्य वितरण योजनेतून धान्याचे लाभार्थ्यांना वाटप केल्यानंतर शिल्लक राहिलेल्या धान्याचे विवरण किंवा शिल्लक कोटा जाहीर केला जातो असे ८% लाभार्थी माहिती सांगतात. शिल्लक धान्याचा कोटा जाहीर केला जात नाही असे ५५% लाभार्थी सांगतात. ३७% लाभार्थी याबाबत अनभिज्ञ आहेत. वरील विश्लेषणावरून असा निष्कर्ष निघतो की, सार्वजनिक स्वस्तधान्य दुकानदारांकडून शिल्लक राहिलेल्या धान्याची माहिती लाभार्थ्यांना सांगण्यात येत नाही. म्हणजेच स्वस्तधान्य दुकानदार शासनाच्या नियमांचे पालन करत नाहीत त्यामुळे या योजनेची अंमलबजावणी पारदर्शकपणे होत नाही. सार्वजनिक स्वस्तधान्य दुकानदारांनी शिल्लक धान्याची माहिती, प्राप्त धान्याचा तपशील दुकानाच्या दर्शनी भागात फलकावर लिहीणे आवश्यक आहे.
८. पुणे जिल्ह्यातील बारामती व इंदापूर तालुक्यातील सार्वजनिक स्वस्तधान्य दुकानधान्य वितरणासाठी आठवड्यातून १ दिवस चालू असते असे ६०% लाभार्थी म्हणतात तर स्वस्तधान्य दुकान धान्य वितरणासाठी आठवड्यातून २ दिवस चालू असते असे ४०% लाभार्थी म्हणतात, आठवड्यातून ३ किंवा त्यापेक्षा जास्त दिवस स्वस्तधान्य दुकान धान्य वितरणासाठी चालू नसते. तसेच पुणे जिल्ह्यातील बारामती व इंदापूर तालुक्यातील १०० दुकानांचे निरीक्षण केले असता फक्त १५% दुकानदारांनी दर्शनी भागात वेळापत्रक लावले आहे तर ८५% रेशनधान्य दुकानदारांनी दर्शनी भागात धान्यवाटपाचे वेळापत्रक दर्शनी भागात लावले नव्हते. या माहितीवरून असा निष्कर्ष निघतो की, सार्वजनिक स्वस्तधान्य वितरण योजनेतील स्वस्तधान्य दुकानदार नियमाप्रमाणे वेळापत्रकाची अंमलबजावणी करत नाहीत. धान्याचा साठा प्राप्त झाल्यानंतर संपूर्ण धान्यवाटप होईपर्यंत सकाळी व दुपारी किमान चार तास स्वस्तधान्य दुकान चालू असावे असा शासकिय नियम आहे. कमी वेळ दुकान चालू ठेवल्यामुळे अनेक लाभार्थी पात्र असूनही धान्यापासून वंचित रहातात.
९. पुणे जिल्ह्यातील बारामती व इंदापूर तालुक्यातील सार्वजनिक स्वस्तधान्य वितरण योजनेतून सवलतीच्या दरात नियमितपणे धान्य मिळत असल्यामुळे लाभार्थी शेतकऱ्यांचा शेतीमधून नगदी पिके घेण्याकडे कल वाढला आहे असे ७८% लाभार्थ्यांना वाटते, शेतीमधून नगदी पिके घेतली जात नाहीत असे १०% लाभार्थ्यांना वाटते. १२% लाभार्थ्यांना मात्र याबाबत काहीच सांगता येत नाही.

यावरुन असे लक्षात येते की, लाभार्थी असलेल्या शेतकऱ्यांना सार्वजनिक स्वस्तधान्य वितरण योजनेतून धान्य मिळाल्यामुळे त्यांच्या शेतामध्ये नगदी पिकांना प्राधान्य देण्यात येते.

१०. पुणे जिल्ह्यातील बारामती व इंदापूर तालुक्यातील सार्वजनिक स्वस्तधान्य वितरण योजनेतील रेशन धान्य दुकानाचा परवाना देत असताना स्थानिक राजकारणाचा हस्तक्षेप आहे असे ९२% लाभार्थ्यांना वाटते तर स्थानिक राजकारणाचा हस्तक्षेप नाही असे ३% लाभार्थ्यांना वाटते. ५% लाभार्थी मात्र या प्रक्रियेपासून अलिप्त आहेत. बारामती व इंदापूर तालुक्यातील ६१% रेशनधान्य दुकानदारांकडे अडीच एकर पेक्षा जास्त बागायती जमीन आहे. ५५% रेशन धान्य दुकानदारांचे कौटुंबिक उत्पन्न एक लाखापेक्षा जास्त आहे. तरीही त्यांना रेशनधान्य दुकान चालवण्याचा परवाना आहे. या विवेचनावरुन असे लक्षात येते की, स्वस्तधान्य दुकानाचा परवाना देताना शासकिय नियमाप्रमाणे दुकानांची निवड होत नाही या प्रक्रियेत राजकारणाचा हस्तक्षेप होतो.
११. बारामती व इंदापूर तालुक्यातील सार्वजनिक वितरण योजनेतील धान्याचे वितरण गोदामातून होताना फक्त १२% रेशनधान्य दुकानदारांना धान्याच्या दर्जाबाबत माहिती असलेले सीलबंद पाकिट देण्यात येते. ८८% रेशनधान्य दुकानदारांना मात्र धान्याच्या दर्जाबाबत माहिती असलेले सीलबंद पाकिट देण्यात येत नाही. या योजनेतील धान्याचे गोदामातून वितरण करताना धान्याच्या दर्जाबाबत माहिती असलेले सीलबंद पाकिट रेशनधान्य दुकानदारांना देण्यात यावे असा नियम आहे. परंतु या नियमाचे पालन होत नाही.
१२. बारामती व इंदापूर तालुक्यातील सार्वजनिक वितरण योजनेतील स्वस्तधान्य दुकानातील धान्याचे वितरण करताना ६३% गावातील राजकीय पदाधिकारी हस्तक्षेप करतात. २७% राजकीय पदाधिकारी मात्र स्वस्तधान्य दुकानातील धान्याचे वितरण करताना हस्तक्षेप करत नाहीत. गावातील सार्वजनिक कार्यक्रमासाठी धान्य द्यावे असा दबाव स्थानिक गावातील राजकारणी लोक आणतात. यावरुन असे लक्षात येते की, सार्वजनिक वितरण प्रणालीत राजकीय हस्तक्षेप आहे. बारामती व इंदापूर तालुक्यातील सार्वजनिक स्वस्तधान्य दुकानदारांनी दिलेल्या माहितीवरुन व प्रत्यक्षात केलेल्या निरीक्षणातून असे दिसून आले कि, २८% धान्य दुकानदार धान्य साठवण्याची जागा नियमित स्वच्छ करतात तर ७२% धान्यदुकानदार धान्य साठवण्याची जागा स्वच्छ करत नाहीत. बारामती व इंदापूर

तालुक्यातील ३९% स्वस्तधान्य दुकानदार स्वतः धान्याची वाटप करतात तर ६१% धान्यदुकानात इतर व्यक्ती धान्याचे वाटप करतात. यावरून असे लक्षात येते की, अनेक स्वस्तधान्य दुकानदार स्वस्तधान्य दुकानाचा परवाना काढतात आणि दुसऱ्या व्यक्तीला दुकाना चालवायला सांगून स्वतः इतर कामे करतात. अशा दुकानदारांवर पुरवठा विभागही कारवाई करत नाही. म्हणजेच पुरवठा विभाग व धान्य दुकानदार यांचे हितसंबंध आहेत. त्यांच्यातील हितसंबंधाची जपणूक करीत असताना सार्वजनिक वितरण योजनेच्या मूळ उद्देशाकडे दुर्लक्ष होत आहे.

१३. बारामती व इंदापूर तालुक्यातील १८% सार्वजनिक वितरण योजनेतील स्वस्तधान्य दुकानांसमोर दक्षता समित्यांची माहिती असलेला बोर्ड आहे तर ८२% दुकानांच्या दर्शनी भागात दक्षता समित्यांची माहिती असलेला बोर्ड नाही.
१४. बारामती व इंदापूर तालुक्यातील सार्वजनिक वितरण योजनेतील ११% रेशनधान्य दुकानदारांना नियमित प्रशिक्षण द्यावे असे वाटत नाही. तर ८९% रेशनधान्य दुकानदारांना प्रशिक्षणाची आवश्यकता आहे असे वाटते. यावरून असे स्पष्ट होते की, बारामती व इंदापूर तालुक्यातील अनेक स्वस्तधान्य दुकानदारांना दुकान चालवण्याचे सर्व नियम माहिती नाहीत. शासनाच्या प्रशिक्षणाची त्यांना आवश्यकता आहे.
१५. बारामती व इंदापूर तालुक्यातील सार्वजनिक वितरण योजनेतील ११% रेशनधान्य दुकानदारांना डाळ वितरणासाठी परवडते. तर ८९% रेशनधान्य दुकानदारांना डाळ वितरणासाठी परवडत नाही. तांदूळ व गहू वितरणासाठी परवडतो पण डाळ परवडत नाही कारण डाळीसाठी शासनाकडून कमी कमिशन देण्यात येते. तसेच डाळीचा दरही जास्त असल्यामुळे लाभार्थी वितरण योजनेतील डाळ घेवू शकत नाहीत.
१६. बारामती व इंदापूर तालुक्यातील ७% स्वस्तधान्य दुकानदारांकडे इलेक्ट्रॉनिक वजन काटा आहे तर ९३% रेशनधान्य दुकानदारांकडे साधा वजन काटा आहे. धान्याचे वितरण जर पारदर्शपणे करायचे असेल तर इलेक्ट्रॉनिक वजन काट्याचा वापर करणे आवश्यक आहे.
१७. बारामती व इंदापूर तालुक्यातील सार्वजनिक वितरण योजनेतील लाभार्थी शिधापत्रिकेतील दुरुस्तीसाठी तहसिल कार्यालयात गेल्यावर संबंधित शिधापत्रिकेसंदर्भातील काम वेळेत झाले असा अनुभव २%

लाभार्थ्यांना आला तर शिधापत्रिकेसंदर्भातील काम वेळेत झाले नाही असे ९८% लाभार्थ्यांचे म्हणणे आहे. यावरून असा निष्कर्ष निघतो की, शिधापत्रिकेतील दुरुस्तीसंदर्भातील कामे प्रशासनाकडून वेळेत होत नाहीत.

५.४ गृहितकांची पडताळणी :

बारामती व इंदापूर तालुक्यातील सार्वजनिक स्वस्तधान्य वितरण योजनेतील लाभार्थी, स्वस्तधान्य दुकानदार, तालुका पुरवठा अधिकारी यांच्या घेतलेल्या मुलाखतीमधील माहितीचे संकलन तसेच पुणे जिल्हा पुरवठा कार्यालय, बारामती तहसिल पुरवठा विभाग, इंदापूर तहसिल पुरवठा विभाग यांच्या विविध आकडेवारीवरून तसेच वर्तमानपत्रातील विविध बातम्या, प्रत्यक्षात रेशन दुकानाच्या व पुरवठा कार्यालय भेटीतील नोंदवलेली प्रत्यक्ष निरीक्षणे या माहितीच्या आधारे गृहितकांची पडताळणी केली आहे.

➤ **गृहितक : १** सार्वजनिक वितरण प्रणाली महाराष्ट्राच्या ग्रामीण आणि शहरी भागातील गरीब व आर्थिकदृष्ट्या मागास घटकांची अन्न-धान्य विषयक किमान गरज भागविण्यासाठी उपयुक्त ठरत असलेली अत्यंत महत्वाची योजना आहे. महाराष्ट्र राज्यातील सार्वजनिक वितरण प्रणालीतील शहरी व ग्रामीण व भागातील एकूण लाभार्थ्यांची व रेशनधान्य दुकानदारांच्या संख्येचा आढावा घेतल्यास असे लक्षात येते की, सार्वजनिक स्वस्त धान्य वितरण योजना ग्रामीण भागातील सर्व लोकांपर्यंत पोहोचली आहे. या योजनेतील धान्य वाटपाच्या नियतनांचा आढावा घेतल्यास असे लक्षात येते की, सार्वजनिक वितरण प्रणाली महाराष्ट्राच्या ग्रामीण व शहरी भागातील गरीब व आर्थिकदृष्ट्या मागास घटकांची अन्नधान्य विषयक गरज भागवण्यासाठी उपयुक्त ठरत असलेली अत्यंत महत्वाची योजना आहे.

➤ **गृहितक : २** सार्वजनिक स्वस्तधान्य वितरण योजनेतून अपुरा व निकृष्ट दर्जाच्या अन्न-धान्याचा पुरवठा केला जातो.

सार्वजनिक वितरण योजनेतून सर्वसामान्य लाभार्थ्यांना चांगल्या दर्जाचे धान्य पुरवठा होणे गरजेचे आहे. खराब धान्याबाबत काही लाभार्थ्यांनी पुरवठा विभागाकडे तक्रारी केल्या आहेत. प्रत्यक्षात रेशनधान्य दुकानांना भेट देवून धान्याची पहाणी केली. काही पोत्यांमधील धान्यांत जाळ्या होत्या. संपूर्ण धान्य खराब

होते. म्हणजेच सार्वजनिक स्वस्तधान्य वितरण योजनेतून वितरीत होत असलेल्या धान्याचा दर्जा निकृष्ट आहे..

लाभार्थ्यांची मुलाखत, स्वस्तधान्य दुकानदारांच्या धान्याटपाच्या माहितीवरून तसेच बारामती व इंदापूर तालुक्यातील (२००५-०६ ते २०१४-१५) या कालखंडातील नियतनांच्या माहितीच्या आधारे असे लक्षात येते की, सार्वजनिक स्वस्तधान्य वितरण योजनेतून गहू व तांदळाचेच वाटप करण्यात आले आहे. यावरून असे लक्षात येते की, सार्वजनिक स्वस्तधान्य वितरण योजनेतून सर्व प्रकारच्या धान्याचा पुरवठा केला जात नाही. सार्वजनिक स्वस्तधान्य वितरण योजनेतून अपुरा व निकृष्ट दर्जाच्या अन्न-धान्याचा पुरवठा केला जातो. हे गृहितक स्विकारणीय आहे.

➤ **गृहितक** : ३ सार्वजनिक स्वस्तधान्य वितरण व्यवस्थेचे कामकाज दप्तर दिरंगाई, लालफितीच्या कारभामुळे प्रभावीत झाले असून दुकानदारांच्या मनमानी कारभार, अपारदर्शक व्यवहार आणि अनियमिततेच्या दुष्टचक्रात आडकली आहे.

या गृहितकाची पडताळणी करताना स्वस्तधान्य दुकानदारांचे नियम, लाभार्थी निवडीचे निकष, पुरवठा विभागातील कर्मचाऱ्यांची भूमिका, दक्षता समित्यांचे कार्य, धान्य वितरणाचे नियम इ. मुद्द्यांचा आधार घेतला आहे. इंदापूर तालुक्यातील स्वस्तधान्य दुकानदारांनी दिलेली माहिती, २००५ ते २०१४ कालखंडातील माहितीचे संकलन, इंदापूर व बारामती तालुक्यातील लाभार्थ्यांनी दिलेली माहिती तसेच मुलाखती वेळी प्रत्यक्षात दिलेल्या भेटींचे प्रत्यक्षात निरीक्षण या माध्यमांतून माहितीचे संकलन केले.

सार्वजनिक वितरण प्रणालीत लाभार्थी घटक महत्त्वाचा आहे. उत्पन्नाचा दाखला देताना पारदर्शकता नाही. रेशनधान्य दुकान चालवण्यासाठी शासनाने दिलेल्या मार्गदर्शक सूचनांचे पालन रेशनधान्य दुकानदारांकडून होत नाही. अनेक दुकानदारांकडे वजनकाटा इलेक्ट्रॉनिक नाही. धान्याच्या वजनाबाबत लाभार्थ्यांना शंका असूनही स्थानिक राजकारण्याच्या दबावापोटी त्यांना तक्रार करता येत नाही, प्राप्त धान्याचा कोटा, शिल्लक धान्याचा कोटा दुकानाच्या दर्शनी भागात नोंदवण्यात येत नाही. धान्य वितरणाचे वेळापत्रक नाही. अनेक दुकानदार त्यांच्या सोयीनुसार दुकान उघडतात.

पुरवठा अधिकारी, रेशनधान्य दुकानदार, लाभार्थी यांच्यात समन्वय बैठक होत नाही. शासकिय निकषांप्रमाणे रेशनधान्य दुकानदारांची निवड होत नाही. दक्षता समित्यांच्या बैठका होत नाहीत, रेशनधान्य दुकानात दक्षता समित्यांचा फलक लावलेला नाही.

हरवलेली शिधापत्रिका नवीन काढणे, शिधापत्रिकेत लहान मुलांचे एकांक वाढवणे, नवीन जन्मलेल्या मुलाचे नाव घालणे, तसेच मयत, विवाहित मुलगी, इ.कारणाने नाव कमी करणे किंवा वाढविणे, रेशनकार्ड खराब असेल ते नवीन काढणे, रेशनकार्ड विभक्त करणे, स्थलांतरित शिधापत्रिका या संदर्भातील कामे ही लाभार्थ्याला संबंधित तहसिल कार्यालयातच जावून करावी लागतात. या प्रत्येक कामासाठी शासनाने विहित कालावधी दिलेला आहे. सर्वसामान्य लाभार्थ्यांना प्रशासकिय नियमांपोटी वेठिस धरण्याचे काम कार्यालयातील कारकून लोक करतात. लाभार्थ्यांना एकाच कामासाठी वारंवार हेलपाटे मारण्यास सांगतात. सामान्य लाभार्थ्यांकडून जास्तीचे पैसे घेतले जातात.

अशा अनेक नियमांचे पालन रेशनधान्य दुकानदार व पुरवठा विभागाकडून करण्यात येत नाही हे सिध्द झाले आहे. त्यामुळे सार्वजनिक स्वस्तधान्य वितरण व्यवस्थेचे कामकाज दप्तर दिरंगाई, लालफितीच्या कारभामुळे प्रभावीत झाले असून दुकानदारांच्या मनमानी कारभार, अपारदर्शक व्यवहार आणि अनियमिततेच्या दुष्टचक्रात आडकली आहे. हे गृहितक स्विकारणीय आहे.

➤ **गृहितक:** ४ सार्वजनिक स्वस्तधान्य वितरण योजनेच्या अंमलबजावणीच्या सुसुत्रीकरणात आणि नियंत्रणाच्या यंत्रणेचे राजकीयकरण झाले असून योजनेच्या अंमलबजावणीत राजकिय लोकांचा हस्तक्षेप वाढला आहे. लाभार्थी, रेशनधान्य दुकानदार व पुरवठा विभागातील कर्मचारी यांच्या मुलाखतीतून खालील मुद्दे लक्षात आले.

सार्वजनिक वितरण प्रणालीत राजकीय लोकांचा सहभाग आहे. रेशन दुकानाचा परवाना मिळवताना राजकीय पदाधिकारी पुरवठा विभागावार दबाव आणतात. रेशनदुकानाचा परवान देताना शासनाने ठरवून दिलेल्या निकषांप्रमाणे अंमलबजावण होत नाही तसेच दारिद्र्यरेषेखालील लाभार्थी, केशरी गटातील लाभार्थी यांची वर्गवारी खऱ्या उत्पन्नगटातून होत नाही, उत्पन्नाचा दाखल मिळवताना तलाठ्यांवर राजकारणी लोक दबाव आणतात, गावातील सार्वजनिक कार्यक्रमासाठी धान्य द्यावे असा दबाव रेशन धान्य दुकानदारांवर

स्थानिक गावातील राजकारणी आणतात. रेशन धान्य दुकानातील दक्षता समित्यांमध्ये सरपंच व ग्रामपंचायत पदाधिकारी यांचा समावेश असतो.

रेशनधान्य दुकान जर राजकीय लोकांच्या सानिध्यातील असेल तर धान्य वितरणाबाबतच्या सर्वसामान्य लाभार्थ्यांच्या तक्रारीवर राजकारणी लोक दबाव आणतात. अनेक लाभार्थ्यांच्या वितरण योजनेबाबत तक्रारी आहेत केवळ स्थानिक राजकारणामूळे सर्वसामान्य लाभार्थी तक्रारी करत नाहीत. पुरवठा विभागाने जर एखाद्या नियमबाह्य रेशनधान्य दुकानदाराचा परवाना रद्द केला तर तो दुकानदार राजकीय वजन वापरून तो परवाना पुन्हा सुरळीत करतो. (जिल्हा पुरवठा अधिकाऱ्याने एखाद्या रेशन दुकानदाराचा परवाना रद्द केला व उपायुक्ताने या निर्णयावर शिक्कामोर्तब केले व संबंधित रेशनदुकानदाराने जर पुरवठा विभाग मंत्र्यांकडे अपील केले तर, महाराष्ट्र अनुसूचित वस्तू किरकोळ विक्रते परवाना आदेश १९७९ मधील कलम १६ चा उपयोग करून संबंधित मंत्री दुकान पूर्ववत चालू ठेवण्याचा आदेश देवू शकतात.)

पुरवठा विभागाने कारवाई करुनही रेशनधान्य दुकानदारांना राजकीय वरदहस्त असल्यामूळे त्यांच्यावर कारवाई होत नाही. म्हणजेच सार्वजनिक स्वस्तधान्य वितरण योजनेच्या अंमलबजावणीच्या सुसुत्रीकरणात आणि नियंत्रणाच्या यंत्रणेचे राजकीयकरण झाले असून योजनेच्या अंमलबजावणीत राजकीय लोकांचा हस्तक्षेप वाढला आहे.

५.५ शिफारशी :

१. सार्वजनिक वितरण प्रणालीच्या माध्यमातून तूरडाळ, हरभरा डाळ, उडिद डाळ कमी दरात वितरीत करायला पाहिजे. डाळींमधून खनिज, कार्बोहायड्रेट, लोहयुक्त खनिजे, वॅल्शियम, प्रोटिन्स मिळतात. कुपोषणाचे प्रमाण कमी करणे हा एक महत्त्वाचा उद्देश सार्वजनिक वितरण प्रणालीचा आहे. त्यामुळे गहू, तांदूळ या सोबत सर्व प्रकारच्या डाळींचे वितरण या योजनेच्या माध्यमातून होणे आवश्यक आहे.
२. सार्वजनिक वितरण प्रणालीच्या माध्यमातून खराब धान्य वितरीत होवू नये यासाठी प्रथम स्वस्तधान्य दुकानदारांना धान्याचा पुरवठा करताना चांगल्या धान्याचा नमुना असलेले पाकिट पुरवठा विभागाने नियमित द्यावे. खराब धान्याचे वितरण करणाऱ्या पुरवठा विभागावर शासनाने कडक कारवाई करावी.

३. सार्वजनिक स्वस्तधान्य वितरण योजनेतील लाभार्थ्यांचे फेर सर्वेक्षण शासकिय निकषांप्रमाणे आणि पारदर्शकपणे करावे. ग्रामीण विकास मंत्रालयाने ग्रामीण भागात सामाजिक, आर्थिक व जातीनिहाय जनगणना केली आहे. या अहवालाचा आधार सर्वेक्षण करताना घेण्यात यावा. कारण यामध्ये मोटारवाहन, कोणाकडे किती जमीन आहे, कौटुंबिक उत्पन्न, इ. सर्व घटकांची माहिती असते. पात्र लाभार्थ्यांच्या यादीचे चावडीवाचन सर्व ग्रामस्थांच्या समक्ष करावे. चावडीवाचन करताना शासनाचा प्रतिनिधी हजर असावा. चुकिच्या लाभार्थ्यांची निवड करणाऱ्या अधिकाऱ्यांवर शासनाने कडक कारवाई करावी.
४. लाभार्थ्यांना रेशनिंगचे नियम माहिती व्हावेत यासाठी शासनाने जनजागृती करावी. रेशन व्यवस्थेच्या नियमांची माहिती असलेली पुस्तिका लाभार्थ्यांना वितरीत करण्यात यावी.
५. रेशन धान्य दुकानदारांना धान्य वितरणाचे व स्वस्तधान्य दुकानासंबंधातील सर्व शासकिय नियम सक्तीचे करावेत. एखादे दुकान जर शासकिय नियमाप्रमाणे चालत नसेल तर त्या दुकानाचा परवाना तत्काळ रद्द रद्द करावा. यासंबंधातील सर्व अधिकार जिल्हा पुरवठा प्रमुखांना असावेत.
६. दक्षता समित्यांमधील सदस्यांमध्ये लाभार्थ्यांचे प्रमाण वाढवावे. दक्षता समित्यांमधील सदस्यांना त्यांच्या जबाबदारीची माहिती होण्यासाठी वेळोवेळी शासनाकडून प्रशिक्षण देण्यात यावे.
७. रेशनधान्य दुकानांचे परवाने शासकिय मार्गदर्शक नियमांप्रमाणेच द्यावेत. रेशनधान्य दुकानाच्या निवडीची प्रक्रिया राजकारणापासून अलिप्त असावी. निवडलेल्या रेशनधान्य दुकानाबाबतचा अभिप्राय शासनाने लाभार्थ्यांकडून गोपनीय पध्दतीने मागवावा.
८. लाभार्थ्यांच्या शिधापत्रिकेतील किरकोळ दुरुस्तीचे अधिकार स्थानिक गावपातळीवर तलाठ्यांना किंवा ग्रामसेवकांना द्यावेत. नवीन जन्मलेल्या मुलाचे नाव घालणे, मयत व्यक्तीचे नाव कमी करणे, विवाहित मुलीचे नाव कमी करणे किंवा वाढवणे, लहान मुलांचे एकांके वाढविणे या सारखी शिधापत्रिकेत बदल करावयाची कामे गाव पातळीवरच करण्यात यावीत.
९. शिधापत्रिकेसंदर्भात पुरवठा विभागात केलेल्या सर्व कामांचा अहवाल वरीष्ठांना सादर करावा. त्या अहवालात कोणत्या लाभार्थ्यांचे कोणत काम किती दिवसात, किती पैशात केले यासंदर्भात माहिती असावी. वरीष्ठांना सादर केलेल्या अहवालाची एक पोच सर्वसामान्य लाभार्थ्यांना देण्यात यावी.

१०. सर्व रेशनधान्य दुकानात इलेक्ट्रॉनिक वजन काटा सक्तीचा करावा.
११. धान्याचे वितरण परवानाधारक स्वस्तधान्य दुकानदाराने स्वतः किंवा घरातील इतर सदस्याने करावे. धान्य वितरणासाठी इतर व्यक्ती कामाला ठेवू नये.
१२. स्वस्तधान्य दुकानदारांच्या धान्य वितरणासंबंधातील नोंदी अचूक असाव्यात. सर्व नोंदीची तपासणी पुरवठा विभागाकडून नियमित करण्यात यावी.
१३. धान्य साठवण्याची जागा नियमित स्वच्छ करण्यात यावी.
१४. शासनाने रेशनधान्य दुकानदारांना दुकान प्रभावीपणे चालवण्यासाठी वेळोवेळी प्रशिक्षण द्यावे. रेशनधान्य दुकान शासकिय नियमाप्रमाणे चालवणाऱ्या दुकानदारांचा बक्षीस देवून जाहीर सत्कार करण्यात यावा.
१५. रेशनधान्य दुकानदारांचे कमिशन वाढवण्यात यावे.
१६. धान्याची वाहतूक करणाऱ्या वाहनांना ग्लोबल पोजिशनिंग सिस्टिम (जीपीएस) यंत्रणा सक्तीची करावी. तसेच रेशनचे धान्य वाहून नेणारे वाहन ओळखू यावे यासाठी त्या वाहनांना विशिष्ट रंग देणे सक्तीचे करावे. धान्याच्या वाहतूकीतील नियमांचे उल्लंघन संबंधित वाहतूकदाराने केले तर त्याचा करार तत्काळ रद्द करावा.
१७. सार्वजनिक स्वस्तधान्य वितरण प्रणाली संबंधातील निःशुल्क हेल्पलाईन क्रमांक १८०० २२ ४९५० हा आहे. परंतु या क्रमांकावर प्रतिसाद मिळत नाही. त्यामुळे सक्षम हेल्पलाईन क्रमांक शासनाने सर्वसामान्य लोकांना द्यावा. हेल्पलाईन क्रमांक प्रत्येक शिधापत्रिकेत टाकण्यात यावा. रेशनवर दिल्या जाणारे धान्य, त्यांचे प्रमाण, दर याबाबतची सर्व माहिती स्थानिक वर्तमानपत्रात स्थानिक भाषेत प्रसिध्द करण्यात यावी.

५.६ पुढील संशोधनाची दिशा

सार्वजनिक स्वस्तधान्य वितरण योजनेतील लाभार्थी, रेशनधान्य दुकानदार व पुरवठा अधिकारी या सर्व घटकांचा चिकित्सक अभ्यास प्रस्तुत संशोधन विषयातून करण्यात आला आहे. सार्वजनिक स्वस्तधान्य वितरण योजनेत लाभार्थी घटक महत्वाचा आहे. लाभार्थ्यांची निवड करताना त्यांच्या आर्थिक स्तराची तपासणी करणे आवश्यक आहे. लाभार्थ्यांची निवड करण्यासाठी कार्यरत असलेल्या व्यवस्थेचा अभ्यास होणे आवश्यक आहे. रेशनधान्य दुकानदारांचे अनेक प्रश्न आहेत. त्यांच्यापर्यंत धान्याचा पुरवठा

होताना गळती होते, धान्याच्या वजनात घट होते. त्यांना मिळणारे कमिशन कमी आहे. त्यामुळे धान्याची अफरातफर करण्याची किंवा धान्याचा काळाबाजार होण्याची शक्यता असते. त्यामुळे रेशनधान्य दुकानदारांच्या सर्व समस्यांचा आढावा घेणे आवश्यक आहे.

रेशनधान्य वितरणात बायोमेट्रिक पध्दती फार उपयोगी आहे. परंतु या पध्दतीमध्ये अनेक दोष आहेत. आधारनोंदणी वेळेवर न झाल्यामुळे काही लाभार्थी धान्यापासून वंचित राहतात. ई पॉस मशिनमध्ये काही तांत्रिक दोष आहेत. या सर्व समस्यांचा आढावा घेण्यासाठी बायोमेट्रिक पध्दतीचा अभ्यास करणे गरजेचे आहे.

सार्वजनिक स्वस्तधान्य विरतण योजनेत पुरवठा विभागातील कर्मचारी लोकांची महत्वाची भूमिका असते. सामान्य लाभार्थ्यांना प्रशासन सहकार्य करत नाही. सामान्य लाभार्थ्यांचा प्रश्न सोडवण्यासाठी त्यांच्या समस्यांचा आढावा घेणे आवश्यक आहे. सार्वजनिक स्वस्तधान्य वितरण योजनेत धान्याचा दर्जा खराब असतो. धान्याचे उत्पादन होण्यापासून, धान्याची साठवणूक कशाप्रकारे करण्यात येते?, धान्याची खरेदी प्रक्रिया, केंद्र सरकारची व राज्य सरकारची भूमिक काय असते? या सर्व प्रक्रियेचा अभ्यास होणे आवश्यक आहे.

सार्वजनिक स्वस्तधान्य विरतण योजनेत राजकारणी लोकांचा हस्तक्षेप आहे. सार्वजनिक स्वस्तधान्य वितरण योजना पारदर्शक होण्यासाठी सर्व यंत्रणा राजकारण विरहित होणे आवश्यक आहे. त्यामुळे दक्षता समित्यांची रचना, बचत गट यांच्या भुमिकांचा अभ्यास होणे आवश्यक आहे. सामाजिक न्याय व कल्याणकारी राज्याच्या निर्मितीसाठी सार्वजनिक स्वस्तधान्य विरतण योजना महत्वाची आहे. शासनाने अन्नसुरक्षा कायदा मंजूर करून लोकांना अन्नाचा अधिकार दिला आहे. या कायद्यातून धान्य विरतणाची व्याप्ती वाढवण्यात आली आहे. सर्व गरजू लोकांपर्यंत धान्याचे वितरण होते का? सवलतीच्या दरातील धान्याची खरेदी केल्यामुळे बचत झालेल्या पैशाचा विनियोग सामान्य नागरिक कोणत्या कारणासाठी करतात? अन्नसुरक्षा कायद्याची उद्दिष्ट साध्य झाले का? या सर्व घटकांचा आढावा घेण्यासाठी अन्नसुरक्षा विधेयकाचा चिकित्सक अभ्यास होणे आवश्यक आहे.

